

*Д. А. Привалова, А. В. Массанов*

### ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ СИРОТ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

В статье рассматриваются особенности мотивационной сферы детей-сирот в подростковом возрасте, а также методы ее диагностики. Экспериментально исследованы социально-психологические установки личности в мотивационной сфере. Представлена сравнительная характеристика мотивационной сферы детей сирот и детей из полных семей. Составлены психолого-педагогические рекомендации для воспитателей по развитию мотивационной сферы детей-сирот.

**Ключевые слова:** мотив, потребность, мотивационная сфера подростков, дети сироты.

*D. O. Privalova, A. V. Massanov*

### PECULIARITIES OF MOTIVATIONAL SPHERE OF TEENAGE ORPHANS

The article deals with the peculiarities of teenage orphans' motivational sphere and methods of its diagnostics. It is known that one of the main regulators of learning activity is motivation which includes all psychological processes of pupils. The study of foster children' motivation to learning activity becomes a topical problem taking into account apartness of their situation compared to the pupils of a common school. It makes it possible to draw a parallel between peculiarities of orphans' development and their motives to learning activity; to reveal the main trends in motivation to learning activity and find solutions to many problems connected with foster children's school socialization. That is why, socio-psychological attitudes of a personality in motivational sphere were experimentally studied. The article also provides comparative analysis of motivational sphere of orphans and children from traditional families; some psychological and pedagogical recommendations for preschool teachers on the development of orphans' motivational sphere were developed. The theoretical and empirical study allowed coming to the following conclusions. The motives of foster children are mostly connected with present and nearest future. However, their motives are far more monotonous and poor than that of ordinary teenagers. Especially it can be said about the motives concerning personality and its development. Safety and material needs are appeared to be the least satisfied for orphans in their senior teens. It is revealed that in order to make foster children more motivated to learning it is necessary to apply different types of encouragement, to organize interesting competitions on school subjects, games etc. It is established that desired level of development of motivational and need sphere of senior teenage orphans should be kept by means of different forms of teenage activities, in which the main role is assigned to them. Further research is connected with determining the peculiarities of personal and professional self-determination of orphans of senior school age.

**Keywords:** motivation, needs, motivational sphere of teenagers, orphans.

*Подано до редакції 08.09.2014*

УДК: 616.89-008.441

*Я. Є. Рябчик*

### СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

*Стаття присвячена висвітленню актуальної проблеми формування та розвитку девіантної поведінки в підлітковому віці. Охарактеризовано групи девіантної поведінки. Розглянуто типи сімей за їх впливом на дитину. Увагу приділено видам негармонійної родини: деструктивна родина; сім'я, що розпадається; сім'я, що розпалася; ригідна псевдосолідарна сім'я. Представлено психологічні механізми впливу батьків на своїх дітей. Описані помилки у батьківському вихованні: гіперпротекція; гіпопротекція; виховання «у культурі хвороби»; емоційне відхилення; жорстокі взаємовідносини; підвищена моральна відповідальність; суперечливе виховання.*

**Ключові слова:** девіантна поведінка, підліток, сім'я, батьки.

Відхилення від норми поведінки у підлітків стало надзвичайно актуальною проблемою в останні десятиліття. Відносна частота і крайні форми проявів (суїцидальна поведінка) нерідко набувають патологічного характеру. У наш час це обумовлено прискореним фізичним розвитком і статевим дозріванням. Сучасне соціальне життя ставить нервовій системі підлітка набагато вищі вимоги ніж півстоліття назад. При неможливості відповідати соціальним запитам у

значної частини сучасних підлітків виникають життєва безпорадність, пасивність, зневіра та байдужість. При цьому молодшає вік злочинців, формуються та закріплюються різні форми девіантної поведінки.

В психології розглядаються три групи девіантної поведінки: 1) антисоціальна (делінквентна), яка суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку. Прояви такої поведінки можуть бути у хуліганстві, крадіжках, пограбуваннях, фізичному насиллі, торгівлі

наркотиками, жорстокості до тварин; 2) асоціальна (аморальна) – порушення моральних норм, що загрожує благополуччю міжособистісних відносин. Може проявлятися в агресії, сексуальних девіаціях (безладні статеві зв'язки, проституція, зваблення), бродяжництві, шкільних прогулах; 3) аутодеструктивна, така поведінка відхиляється від медичних або психологічних норм і загрожує цілісності та розвитку самої особистості. Аутодеструктивна поведінка зустрічається у таких формах: суїцидальні спроби, хімічна залежність, фанатизм, віктимність [4].

Разом із загостренням індивідуальних рис підліткам властиві і певні загальні якості – психологічні особливості, поведінкові моделі. Ці моделі створює саме сім'я підлітка за допомогою сімейних відносин, котрі відіграють надзвичайно велику роль у процесі формування особистості підлітка.

У підлітковому віці процес соціалізації відбувається при безпосередньому впливі родини. Родинні умови, включно з соціальним станом, матеріальним станом, родом занять батьків, освітнім рівнем батьків, значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, яке дають батьки, на дитину впливає внутрішньосімейна атмосфера, склад сім'ї та характер взаємин між її членами. Несприятливі сімейні умови характерні для переважної більшості девіантних підлітків.

Гармонійна сім'я є фундаментом, на основі якого будуються взаємодії з оточуючими людьми. У гармонічній сім'ї вікові труднощі, особливості акцентуації характеру значною мірою згладжуються і не призводять до соціально-психологічної дезадаптації. Родина сприяє виробленню свого роду «психологічного імунітету» до несприятливих впливів середовища. У гармонічній родині її члени зв'язані емоційною прихильністю один до одного, їхні ролі в сім'ї несуть не конкурентний характер, а доповнюють один одного. Ніхто з членів родини не узурпує функції іншого та не ігнорує свої обов'язки. Всередині гармонічної родини відсутні підгрупи (наприклад, об'єднання матері із сином проти інших членів сім'ї). Але тільки однієї внутрішньосімейної гармонії замало. Родина не може бути цілком гармонічною, якщо вона сама перебуває у конфлікті з соціумом, якщо вона свідомо ізолює себе від суспільства або протиставляє себе йому.

Серед психогенних факторів, які впливають на появу і розвиток девіантної поведінки у підлітка, негармонійна сім'я займає перше місце. Негармонійні сім'ї вирізняються порушенням внутрішніх функціональних відносин. Позбавлений доказів батьківської любові підліток має менше шансів на високу самоповагу, на створення теплих і дружніх стосунків з іншими людьми та на формування стійкого, позитивного образу Я. Недоброзичливість з боку батьків викликає у дітей взаємну ворожість, яка проявляється як явно, так і приховано.

Негармонійні сім'ї розділяються на кілька видів:

*Власне негармонійна сім'я* характеризується тим, що один з батьків займає надмірно домінуючу, а інший занадто підлеглу позицію («сімейний перекис»). Інтереси одних членів родини задовольняються на шкоду іншим. Або один з членів сім'ї ігнорує свою роль, перекладаючи свої обов'язки на іншого. Також у негармонійних родинах відсутнє партнерство між її членами.

*Деструктивна родина* відрізняється відсутністю здатності її членів до взаємодоповнення, солідарності у вирішенні буденних проблем, надмірною автономією окремих її членів, що, в свою чергу, приносить шкоду родині в цілому.

*Сім'я, що розпадається* – це родина, яка живе в умовах загостреної конфліктної ситуації, причиною якої стало майбутнє розлучення батьків. Інший психотравмуючий для підлітка фактор – розлучення вже відбулося, але подружжя продовжує мешкати разом.

*Сім'я, що розпалася* – один з батьків вже відлучився від сім'ї, але якоюсь мірою продовжує зберігати контакти, при цьому продовжує нести функції її члена.

*Ригідна псевдосолідарна сім'я* відрізняється від усіх попередніх типів беззаперечним домінуванням одного з членів родини із залежним пасивним становищем інших, відсутністю двосторонньої емоційної теплоти [3].

Вказані типи негармонійних сімей є головною причиною неправильного виховання, яке в свою чергу сприяє виникненню патохарактерологічних реакцій, неврозів, сприяє формуванню психопатичного розвитку особистості підлітка.

У родині задовольняються не тільки психологічні потреби підлітка, а й матеріально-побутові. Якщо ж потреби залишаються незадоволеними, це спричиняє явну або приховану сімейну незадоволеність, нервово-психічну напругу та тривогу. Також велика роль сім'ї в здійсненні контролю над поведінкою підлітка. Нездатність родини виконати функцію контролю веде як до порушень у поведінці, так і до порушень у розвитку особистості.

Існує ряд психологічних механізмів, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей:

*Підкріплення* – заохочення позитивної (з погляду батьків) поведінки та покарання за порушення встановлених правил. Антиномія полягає в тому, що в асоціальній сім'ї з низьким матеріальним достатком, алкоголізмом батьків, позитивною поведінкою найчастіше вважається протиправна поведінка (крадіжка їжі, жебрацтво тощо), в той час як навчання та розвитку дитини приділяється другорядне значення. За допомогою підкріплення батьки формують у свідомості дитини певну систему (за їх розумінням цілком нормальну) асоціальних норм, дотримання яких поступово стає для неї звичним, а потім і взагалі переходить у внутрішню потребу.

*Ідентифікація* – підліток наслідує батьків, орієнтуючись на їхній приклад, намагається стати таким же як вони. Якщо поведінка батьків носить девіантний характер, то підліток, переймаючи батьківські патерни поведінки, також стає девіантом. Існує й протилежна

ідентифікації підліткова реакція – негативна реакція імітації. Підлітки, незадоволені образом батьків, незадоволені відносинами з ними, намагаються знайти протилежний шлях розвитку, будуючи свої відношення з навколишніми на підставі протиставлення взаємостосункам, які домінували в батьківській родині [1; 2].

*Розуміння* – знаючи внутрішній світ дитини та чуттєво відгукуючись на її проблеми, батьки тим самим формують її самосвідомість і комунікативні якості. В більшості сімей, де проживають підлітки з девіантною поведінкою, відсутні взаєморозуміння та емоційні контакти між членами родини.

Погіршення відносин між батьками часто приводить до гальмування інтелектуального розвитку дитини. Дитина, що недостатньо спілкується у родині, демонструє порушення навичок емпатії. Її контакти поверхневі, нервозні та поспішні. Підліток одночасно прагне уваги з боку навколишніх і в той же час відкидає її, переходячи до агресії або пасивного відчуження. Прагнучи любові та уваги, підліток не вміє виражати свої потреби у відповідній, зрозумілій для батьків формі. Накопичуючи досвід невдач, він займає відсторонену позицію.

Також на розвиток девіантної поведінки у підлітка впливає неправильне батьківське виховання:

*Гіпопротекція.* В крайній формі проявляється бездоглядністю, нестачею опіки та контролю, а головне – незацікавленістю до справ та захоплень дитини. В крайніх формах гіпопротекції підлітки виявляються зовсім занедбаними. Мешкають у важких побутових умовах.

Також гіпопротекція буває і прихованою. Контроль над поведінкою та життям підлітка начебто здійснюється, але насправді вирізняється крайнім формалізмом. Підліток відчуває, що батьки були б раді позбутися його, таким чином полегшивши собі життя. Прихована гіпопротекція об'єднується зі прихованим емоційним відхиленням.

Гіпопротекція особливо несприятлива при акцентуаціях характеру – гіпертимічному та конформному типів. Такі підлітки швидше за інших опиняються в асоціальних компаніях і легко слідує їхнім нормам.

*Домінуюча гіперпротекція.* Надмірна опіка, скрупульозний контроль за підлітком переростають в цілу систему постійних заборон та пильного спостереження за ним. При гіперпротекції підліток не має змоги вчитися на власному досвіді, не привчається до самостійності. Мало того, вона пригнічує почуття відповідальності. Підліток доходить висновку, що йому все зійде з рук.

У гіпертимних підлітків домінуюча гіперпротекція ще в молодшому або середньому підлітковому віці приводить до різкого загострення реакції емансипації. Такі підлітки відчувши "достатню" дорослість перестають слідувати встановленим батьками правилам і в якийсь момент геть перестають підкорятися, при цьому прагнучи долучитися до компанії, де панує всюдозволеність, тобто в асоціальну вуличну компанію.

*Гіперпротекція, що потурає.* Дитина, а згодом і підліток, стає «ідолом родини». Тут справа не стільки в постійному контролі, скільки в надмірному покровительстві, у прагненні звільнити улюблене чадо від найменших труднощів, від обов'язків. Це доповнюється захопленням уявними талантами та перебільшенням реальних здібностей. Такі діти ростуть в атмосфері похвал, захоплень і обоювання. Це культивує егоцентризм, який в свою чергу створює кризову ситуацію: з одного боку, бажання бути в центрі уваги, лідирувати серед однолітків, відчувати їхню схвалення. А з іншого – повне неволодіння лідерськими функціями.

Недоліки батьківського контролю сполучаються з некритичним відношенням до порушень підлітка. Батьки обурюються із приводу громадських засуджень їхнього чада, прагнуть виправдовувати його вчинки, перекладати провину на інших. Таке виховання культивує нестійкі та істероїдні риси. Потрапивши у виховні установи, особливо в умовах суворого дисциплінарного режиму, і, опинившись без звичного батьківського захисту, підлітки при найменших труднощах і конфліктах виявляють схильність до істеричних реакцій, крайньою мірою прояву котрих є суїцидальні спроби.

*Виховання «у культурі хвороби».* На хворобі підлітка фіксується вся увага родини. Підліток зникає до думки, що хвороба дає йому багато можливостей, звільняє від обов'язків, через хворобу всі повинні виконувати його примхи, захищати від неприємностей та дозволяти те, що недозволено іншим. Таке виховання культивує не тільки егоцентризм, але і завищені бажання.

*Емоційне відхилення.* При цьому стилі виховання підліток постійно відчуває, що він тягар, що без нього було б легше родині. Ситуація ще більш посилюється, коли поруч є хтось, хто набагато цінніший за нього – брат або сестра, вітчим або мачуха. Підліток, відчуваючи непотрібність, прагне в будь-який спосіб довести свою значущість. Або навпаки – залишити родину. При цьому зберігається відчуття непотрібності, а отже і малоцінність власного життя.

*Умови жорстоких взаємовідносин.* Звичайно сполучаються з емоційним відкиданням. Жорстоке відношення може проявлятися відкрито – суворими покараннями за дрібні провини і неслухняність – або бути прихованим від сторонніх поглядів. Основними психологічними характеристиками жорстоких взаємовідносин є душевна байдужість, турбота тільки про себе, повне нехтування інтересами та потребами інших членів родини.

*Умови підвищеної моральної відповідальності.* В таких випадках батьки покладають великі надії на майбутнє своєї дитини, його здібності та таланти. Вони нерідко роблять *проекцію* власних амбіціозних бажань, плекаючи думку, що нащадок втілить їх у життя.

Також умови підвищеної моральної відповідальності спостерігаються, коли на малолітнього

підлітка покладають недитячі турботи про благополуччя молодших чи безпомічних членів родини [5].

**Суперечливе виховання.** В одній родині кожен з батьків, а тим більше бабусі та дідусі дотримуються різних стилів виховання, поєднуючи несумісні виховні підходи, впроваджуючи різні види неправильного виховання. Підліток є найбільш сприйнятливим до того з видів неправильного виховання, який адресується саме до загострених акцентуацій його характеру.

Таким чином, до соціально-психологічних чинників розвитку девіантної поведінки в підлітковому віці мож-

на віднести родину в якій перебуває підліток. Психологічні механізми та стилі виховання, котрими батьки впливають на розвиток дитини.

Сім'я виступає в якості джерела психічної травматизації насамперед, безпосередньо беручи в ній участь.

При запобіганні розвитку девіантної поведінки підлітка психотерапевтичний вплив необхідно спрямовувати як на родину, де виховується підліток, в цілому, так і на її членів зокрема.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кон И. С. Ребенок и божество / И. С. Кон. – М. Наука, 1988. – 268 с.

2. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.

3. Личко А. Е. Подростковая психиатрия: Руководство для врачей / А. Е. Личко. – Л.: Медицина, 1985. – 416 с.

4. Матвеева М. П. Психологические механизмы формирования девіантної поведінки / М. П. Матвеева // Церква, сім'я і школа у розв'язанні проблем виховання підростаючого покоління. – Кам'янець-Подільський, 2007.

5. Эйдемилер Э. Г. Психология и психотерапия-семья / Э. Г. Эйдемилер, В. Юстинский. – СПб. Питер, 1999. – 656 с.

## REFERENCES

1. Kon, I. S. (1988). *Rebenok i bozhestvo [The child and the deity]*. Moscow: Nauka [in Russian].

2. Lichko, A. Ye. (1983). *Psikhopatii i aktsentuatsii kharaktera u podrostkov [Psychopathy and the accentuation of character of adolescents]*. Leningrad: Meditsina [in Russian].

3. Lichko, A. Ye. (1985). *Podrostkovaya psikhia-triya: Rukovodstvo dlya vrachev [Adolescent Psychiatry: A Guide for Physicians]*. Leningrad: Meditsina [in Russian].

4. Matveyeva, M. P. (2007). *Psikhologichni mekhanizmy formuvannya deviantnoi povedinky [Psychological mechanisms of deviant behavior formation]*. Tserkva, simia i shkola u rozv'язanni problem vykhovannya pidrostaushchoho pokolinnia – Church, family and school in solving the problems of educating the younger generation]. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

5. Eydemiler, E. G. (1999). *Psikhologiya i psikhoterapiya semyi [Family psychology and psychotherapy]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

**Я. Е. Рябчик**

## СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Статья посвящена освещению актуальной проблемы формирования и развития девиантного поведения в подростковом возрасте. Охарактеризованы группы девиантного поведения. Рассмотрены типы семей по их влиянию на ребенка. Внимание уделено видам негармоничной семьи: деструктивная семья; распадающаяся семья; распавшаяся семья; ригидная псевдосолидарная семья. Представлены психологические механизмы влияния родителей на своих детей. Описанные ошибки в родительском воспитании: гиперпротекция; гипопротекция; воспитание «в культе болезни»; эмоциональное отклонение; жестокие взаимоотношения; повышенная моральная ответственность; противоречивое воспитание.

**Ключевые слова:** девиантное поведение, подросток, семья, родители.

**Ya. Ye. Riabchych**

## SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ADOLESCENTS' DEVIANT BEHAVIOR FORMATION

It is found that a family is involved in the socialization of adolescents and creates a certain model of adolescent behavior through the family relations. A harmonious family helps adolescents to pass the crisis by its direct and indirect influence. Non-harmonious family is regarded as one of the factors of adolescents' deviant behavior. It is indicated that adolescents who are raised in non-harmonious families are more likely to form pathobehavior reactions. The article highlights that a family deals not only with satisfaction of adolescents' psychological needs but also satisfies material and everyday needs. Unsatisfied needs lead to mental stress. The long-term impact of such stress causes abnormal behavior. The psychological mechanisms of parents' influence over children were reviewed in the article. It was found that when parents with antisocial orientation use reinforcement mechanisms, their children adopt deviant behavior even without realizing it. Considering the fact that a family is directly involved in the educative function, we analyzed the types of improper parenting. We explained that hypoprotection in extreme forms is characterized by neglecting child-

ren, while hyperprotected children are deprived of their own life experiences and a sense of responsibility and have unstable and hysteroid traits. If children are brought up in conditions of high moral responsibility, they cannot cope with their 'unchildish' duties; it leads to dissatisfaction of their parents. If grandparents are involved into the upbringing process showing other educational approaches, a teenager cannot choose the correct one, therefore, he/she does not obey to any. It is determined that conditions of high moral responsibility could be the factors of deviant behavior emergence. Improper upbringing can lead to suicide intentions, most often observed when "emotional rejection" is used in the process of upbringing. Attention is focused on the fact that the relationship inside a family is an important factor in adolescent's deviant behavior formation. It was proposed to orient the psychotherapy effect at the whole family and its members in particular.

**Keywords:** deviant behavior, adolescent, family, parents.

*Подано до редакції 08.09.2014*

---